

DYNAMIC CHANGES IN THE BIRTH RATE OF THE POPULATION**Odil L. Mukhamedov**

Associate Professor, Candidate of Geography

Samarkand State University

Samarkand, Uzbekistan

E-mail: muxamedovodil@gmail.com**Maruf R. Usmanov**

Associate Professor, Candidate of Geography

Samarkand State University

Samarkand, Uzbekistan

E-mail: usmaruf@list.ru**ABOUT ARTICLE****Key words:** national mentality, natural population movement, age-sex composition, migration, geodemographic waves, demographic processes, birth rate**Abstract:** Following article deals with the changes in the birth rate in the Republic of Uzbekistan and its regions from the years of independence to the present, as well as it examines the factors influencing it.**Received:** 14.09.22**Accepted:** 16.09.22**Published:** 18.09.22**АҲОЛИ ТУҒИЛИШ ДАРАЖАСИДАГИ ДИНАМИК ЎЗГАРИШЛАР****Одил Л. Мухамедов**

доцент, география фанлари номзоди

Самарқанд давлат университети

Самарқанд, Ўзбекистон

E-mail: muxamedovodil@gmail.com**Маъруф Р. Усманов**

доцент, география фанлари номзоди

Самарқанд давлат университети

Самарқанд, Ўзбекистон

E-mail: usmaruf@list.ru**МАҚОЛА ҲАҚИДА****Калит сўз:** миллий менталитет, аҳолининг табиий ҳаракати, ёш-жинсий таркиби, миграция, геодемографик тўлқинлар, демографик жараёнлар, туғилиш коэффициенти.**Аннотация:** Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси ва вилоятларида туғилиш кўрсаткичидаги ўзгаришлар мустақиллик йиллардан то ҳозиргача

ДИНАМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ РОЖДАЕМОСТИ НАСЕЛЕНИЯ**Одил Л. Мухамедов***доцент, кандидат географических наук**Самаркандский государственный университет**Самарканд, Узбекистан**E-mail: mukhamedovodil@gmail.com***Маруф Р. Усманов***доцент, кандидат географических наук**Самаркандский государственный университет**Самарканд, Узбекистан**E-mail: usmaruf@list.ru***О СТАТЬЕ**

Ключевые слова: национальный менталитет, естественное движение населения, половозрастной состав, миграция, геодемографические волны, демографические процессы, рождаемость.

Аннотация: В данной статье анализируется состояние изменения рождаемости в Республике Узбекистан и ее регионах с лет независимости до настоящего времени, и изучаются влияющие факторы.

КИРИШ

Демографик жараёнларни демография ва аҳоли географияси қиррасида ўрганишда икки хил ёндашув мавжуд: демогеография ва геодемография умуман олганда, улар орасида, тизим-таркиб нуқтаи назардан қараганда, жиддий фарқ йўқ. Фақат биринчисига бевосита демографик жараёнлар асос қилиб олинади ва уларнинг ҳудудий жиҳатларига эътибор қаратилади; иккинчисида эса география, яъни ҳудуд асос бўлиб хизмат қилади ва тадқиқотларда ундаги демографик жараёнлар ўрганилади. Демак, юқоридаги йўналишларни бир-бирига қарши қўймаган ҳолда демографларнинг ҳудудий фикрлашини демогеография, географларнинг демографик ёндашувини эса геодемография, деб аташ мумкин. Геодемография нуқтаи назардан аҳоли табиий ҳаракатининг ҳудудий жиҳатлари ёки геодемографик тизимини тадқиқ этиш долзарб ҳисобланади. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, кейинги 1991-2005 йиллар мобайнида республикада туғилиш кўрсаткичлари пасайиб борган ва у табиий кўпайишнинг қисқаришига олиб келган. 1991 йил республикада табиий кўпайиш кўрсаткичи ҳар минг аҳолига 28,3 промиллени ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб у 14,9 промиллега тенг бўлди. Бу давр мобайнида табиий кўпайиш 13,4 промиллега камайган. Ушбу ҳолат табиий кўпайиш даражаси доимо юқори бўлиб келган Сурхондарё (36,9 %) ва Қашқадарё (35,8 %) вилоятлари учун ҳам хос (17,6 ва 18,1 %). 2003 йилда республика ва унинг барча вилоятларида табиий кўпайиш кўрсаткичи пасайиб кетган. Биргина Тошкент шаҳрида бу ҳолатнинг акси кузатилиб, табиий кўпайиш

даражаси 101,6 фоизни ташкил этди. 2004 йилда эса табиий кўпайиш коэффициенти доимо юқори бўлиб келган Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида ушбу жараён бироз сустрок кечган (99,4 - 96,9 %).

АСОСИЙ ҚИСМ

Умуман олганда, 2004 йилда 2003 йилга қараганда туғилиш даражасининг бироз бўлсада ошганлиги ва ўлим ҳолатларининг нисбатан камайганлигини, бинобарин, демографик вазиятнинг бирмунча яхшиланганлигини кўриш мумкин. Аммо 2005 йилда республика ва унинг барча минтақаларида табиий кўпайиш даражаси пасайган (Бухоро вилояти бундан мустасно-102,7 %). Бунга, албатта, олдинги йилга нисбатан туғилиш кўрсаткичининг камайганлиги ва ўлим ҳолатларининг ошганлиги сабаб бўлган. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида республикада вужудга келган ижтимоий-иқтисодий муаммолар маълум даражада туғилиш даражасининг пасайишига сабаб бўлди. Туғилиш умумий кўрсаткичининг пасайишига гўдақлар ўлими, аёлларнинг меҳнат фаолияти, уй-жой ва болалар муассасалари билан таъминланганлик даражаси, экологик омил ва бошқалар ўз таъсирини кўрсатмоқда.

2005 йиллар оралиғида туғилиш коэффициенти мунтазам тушиб кетган. Мазкур йилларда республикада туғилиш 14,2 промиллега камайган, яъни 34,5 промилледан 20,3 промиллега тушиб қолган. Бу хусусда Тошкент шаҳрида камайиш минимал ҳолатда (4,4 %). Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, туғилиш даражаси доимо юқори бўлиб келган, Сурхондарё (42,5 %) ва Қашқадарё (41,1 %) вилоятларида мазкур кўрсаткичининг тушиш «тезлиги» бирмунча юқори. Бироқ, бундай камайишга қарамасдан, мазкур минтақалар туғилиш кўрсаткичининг катталиги билан республикада олдинги ўринларни эгаллаб келмоқда (21,9 ва 22,2 %). Туғилишнинг сезиларли даражада камайиши Наманган ва Самарқанд вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида ҳам кузатилади.

1991-2005 йилларда республикада демографик жараёнлар ривожланишида ўзига хос давр бўлди, яъни туғилиш даражасининг тушиш тезлиги жадаллашган. 2000-2005 йилларда туғилиш коэффициенти ўртача 20,6 промилледан иборат бўлган. 1991-2020 йиллар давомидаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, туғилиш даражасининг энг паст кўрсаткичлари айнан 2000-2005 йилларга тўғри келган. Республика аҳолисининг миллий таркибида маҳаллий миллат вакиллари салмоғининг ўсиши ва ўзига хос миллий менталитет туғилиш даражаси камайишининг энг паст кўрсаткичига етиб келганлиги ва бу қуйи чегара эканлигини сатистик маълумотлар таҳлили исботлади.

Социологик сўровномага кўра респондентларнинг 24-30 ёш орлиғидаги таркибида қишлоқ жойларда 3-4 та, шаҳар аҳолисида 2-3 та фарзанд кўришни мақбул кўришаётганлар улуши кўпчилиқни ташкил этиши туғилишнинг минимал даражага келганлигини ва

аксинча туғилиш даражаси аста-секинлик билан бироз ортишига олиб келиши прогноз қилинган эди. Аини вақтда келиб, яъни 2009-2020 йиллар давомидаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, туғилиш даражасининг секинлик билан кўтарилаётганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасида 2009 йилда туғилиш даражаси 23, промиллени ташкил этган бўлса, 2015 йилда 23,5 %, 2020 йилда 24,6 промилледан иборат бўлди. Ўрганилаётган йиллар давомидаги фарқ секинлик билан ошиб бормоқда.

Вилоятлар даражасида таҳлил қиладиган бўлсак, 2009 йилда 25,4 % билан Хоразм вилояти етакчилик қилган бўлса (30 йиллик тадқиқот давомида 1 марта олдинги ўринга чиққан), иккинчи ўринни 24,9 % билан Сурхондарё вилояти эгаллади. 2010-2020 йиллар давомида Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари туғилиш даражасининг юқорилиги бўйича етакчилик қилиб келмоқда.

Тошкент шаҳрида туғилиш коэффициентининг паст кўрсаткичга эга бўлиши билан бир пайтда ушбу кўрсаткичнинг қисқариш тезлиги ҳам анча секинлик билан борган: 1991-2005 йиллар оралиғида ўртача бир йиллик камайиш 0,27 пунктни ташкил қилади (Бирок 2006-2020 йиллар давомида Тошкент шаҳрида ҳам туғилиш даражаси секинлик билан кўтарилиб бормоқда). Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида мазкур йилларда туғилишнинг тушиш тезлиги ўртача йилига 1,45 ва 1,31 га тенг. Бу ерда туғилиш даражаси юқори бўлишидан қатъий назар, унинг камайиш суръати бошқа вилоятларга нисбатан илдамроклигини кўриш мумкин. Демак, туғилиш кўрсаткичи бош (бошланғич) йилда юқори бўлган ҳудудларда тезроқ ва, аксинча паст бўлган вилоят ёки шаҳарларда секинроқ пасайган.

Кўрилаётган даврда туғилиш жараёни қаторларининг таҳлили шуни кўрсатадики, унинг умумий камайиши айрим сабабларга кўра 1994, 1998 ва 2001 йилларда яққол кўзга ташланади, яъни бу ҳолат туғилиш контингентининг тарихий демографик хусусиятлари билан изоҳланади. Таҳлил қилинаётган йилларда яъни 1991-2005 йиллар давомида туғилиш кўрсаткичи бўйича 15 ҳолатдан 9 тасида Сурхондарё вилояти етакчи ҳисобланган; Қашқадарё вилояти 10 ҳолат билан иккинчи ўринни эгаллаган, Жиззах вилояти 9 ҳолат билан учинчи ўринни ишғол этган. Туғилиш коэффициентининг охириги ўринларини эса Тошкент шаҳри, ўн икки ҳолат билан Тошкент вилояти ва ишончли тарзда охиридан учинчи ўрин Навоий вилоятига тегишли бўлган.

Юқоридаги таҳлилларнинг 2009-2020 йиллар давомидаги ҳолатини кузатадиган бўлсак, 12 та ҳолатдан 10 тасида Сурхондарё вилояти етакчи саналади; Қашқадарё вилояти 9 та ҳолат билан иккинчи ва Самарқанд вилояти 5 та ҳолат билан учинчи ўринни эгаллади. Бундан кўриниб турибдики тадқиқот йилларида яъни 30 йил буён туғилиш даражасининг юқорилиги бўйича Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари етакчилик қилиб келмоқда. Бирок

учинчи ўринни Жиззах вилояти Самарқанд вилоятига бўшатиб берди. Туғилиш коэффициентининг охириги ўринлари ҳамон Тошкет шаҳри ва 12 ҳолатдан 7таси билан Тошкент вилояти иккинчи, 8 та ҳолат билан Бухоро вилояти учинчи ўринни эгаллади. Олдинги таҳлилда Навоий вилояти энди ўрнини Бухоро вилоятига берди. Умуман олганда геодемографик тўлқинлардаги ҳолат ҳудудлар даражасида сезиларсиз бир-бирига сингиб боради.

Демографик ўзгаришлар, жумладан аҳолининг туғилиш даражасидаги янгиликлар нафақат жойнинг географик ўрнига, балки унинг мураккаб демографик ва экологик вазиятига ҳам боғлиқ. Бирок, шунга қарамасдан, геодемографик тўлқинлар йўналиши ва суръатини (тезлигини) эътиборга олиш мамлакат ва унинг минтақаларида демографик башоратни амалга оширишда маълум аҳамият касб этади.

Республикамизда аҳолининг такрор барпо бўлишидаги «янгиликлар» Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятидан бошланиб, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида тугайди. Бу ҳолатда Тошкент вилоятидан 6-7 йил, Тошкент шаҳридан эса 15-20 йил орқада қолмоқда. Масалан, Сурхондарё вилоятининг ҳозирги туғилиш кўрсаткичи тахминан Тошкент вилоятининг 1995 йилдаги ҳолатига тўғри келади (аммо бу кўрсаткич минтақалар миқёсида унча катта бўлмаган тебранишга эга).

Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари туғилиш даражаси бўйича ҳамон республикада етакчи ўринларни эгаллаб келмоқда. Мазкур минтақаларда урбанизация жараёнининг пастлиги, аҳолисининг асосий қисми қишлоқларда истикомат қилиши, шаҳарларнинг аксарият кўпчилиги қишлоқ туманлари маркази сифатида вужудга келганлиги, аҳолининг миллий таркибида маҳаллий халқ кўпчиликини ташкил этиши, миллий удум ва анъаналарнинг баъзи бир жиҳатларига шу минтақаларда эътиборнинг кучлилиги ва ҳоказолар туғилиш кўрсаткичининг нисбатан юқорилигига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, аҳоли табиий ҳаракатининг ҳудудий хусусиятларини ўрганиш асосида республика вилоятларини 1991-2020 йиллар давомида қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

1991-2005 йиллар давомида туғилиш даражаси бўйича:

- Туғилиш коэффициенти юқори бўлган вилоятлар (27,6 % ва ундан ортиқ): Сурхондарё, Қашқадарё, Жиззах, Самарқанд;
- Туғилиш кўрсаткичи ўртача минтақалар (24,9-27,5 %): Хоразм, Наманган, Фарғона, Сирдарё, Андижон вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси;
- Туғилиш даражаси паст ҳудудлар (24,8 % ва ундан кам): Тошкент шаҳри, Бухоро, Тошкент, Навоий вилоятлари.

Мазкур тадқиқот йиллари давомидаги ҳолатдан келиб чиқиб республика вилоятларида туғилиш кўрсаткичларини ўртача даражада деб ҳисоблашимиз мумкин.

2009-2020 йиллар давомида туғилиш даражаси бўйича:

- Туғилиш коэффициенти юқори бўлган вилоятлар (24,1 % ва ундан ортиқ): Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд;
- Туғилиш кўрсаткичи ўртача минтақалар (22,5-24,0 %): Жиззах, Андижон, Наманган, Сирдарё, Хоразм вилоятлари;
- Туғилиш даражаси паст ҳудудлар (22,4 % ва ундан кам): Тошкент шаҳри, Тошкент, Бухоро, Навоий, Фарғона вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси.

Ушбу тадқиқот йилларида эса республика вилоятларида туғилиш кўрсаткичлари паст бўлган вилоятлар улуши кўпчилиқни ташкил этишининг гувоҳи бўлдиқ.

ХУЛОСА

Умуман олганда 1991-2005 йилларда Ўзбекистон республикаси ва унинг вилоятларида ўзига хос демографик жараёнларда туғилиш коэффициентининг камайиши кузатилган бўлса, ва аксинча 2006-2020 йиллар давомида туғилиш кўрсаткичи республиканинг барча минтақаларида секинлик билан кўтарилиб бораётганлигини кузатиш мумкин. 1991-2005 йиллар демографик жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари туғилиш даражасини пасайиб бориши билан белгиланса, 2006-2020 йилларда эса унинг секинлик билан кўтарилиб бораётганлиги билан белгиланади. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, Ўзбекистон республикасида демографик жараёнлар ривожланиши динамик характерга эга. Бунда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, аҳолининг миллий ва маънавий менталитетининг ўзига хослиги, турмуш тарзидаги қулайликлар ва имкониятлар, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишга қаратилган тадбирлар ҳам демографик жараёнлар ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Демографический ежегодник Узбекистана. (1991-2021).
2. Мухамедов О.Л., Шоғдорев Т.А. Жиззах вилоятининг геодемографик вазияти. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Нукус-2018.
3. Мухамедов О.Л., Шоғдорев Т.А. Аҳоли туғилиш даражасининг минтақавий хусусиятлари. Ўзбекистон география жамияти ахбороти 51-жилд 2017
4. Мухамедов О.Л., Гудалов М.Р. Territorial Location Of Settlements Of Jizzakh Region And Migration Processes In Them. Natural Volatiles and Essential Oils (NVEO) ISSN: 2148-9637 Nat. Volatiles & Essent. Oils, 2021; 8(4): 15511-15515
5. Gudalov, M., & Imamova, D. (2020). Development Of Ecotourism In Aydar-Arnasay Lakes System And Its Surroundings. The American Journal of Applied sciences, 2(10), 150-153.

6. Mukhamedov, O. L., & Gudalov, M. R. (2021). Territorial Location Of Settlements Of Jizzakh Region And Migration Processes In Them. NVEO-NATURAL VOLATILES & ESSENTIAL OILS Journal| NVEO, 15511-15515.